

BIJDRAGE

TESSA BOEYKENS
EVA WILLEMS
doctoraal onderzoekers,
Onderzoeksgroep Sociale
Geschiedenis na 1750 -
onderzoekslijn Meta- en
Publieksgeschiedenis,
UGent

Herinnering in naoorlogs Peru en Guatemala: inzichten uit het veld

In heel de wereld worden landen geconfronteerd met de wederopbouw van hun door oorlog verscheurde samenleving. De 'gepaste' omgang met het verleden is een van de grote politieke vraagstukken van onze tijd en heeft ook vaak rechtstreekse gevolgen voor het heden. Ook in Peru en Guatemala sloeg recent burgerconflict diepe wonden die de landen vandaag nog steeds likken in een moeizaam verwerkingsproces.

De zoektocht naar waarheid, reparatie en gerechtigheid ('transitional justice') werd tot nu toe vooral bestudeerd vanuit juridisch en politiek oogpunt. In postconflictsituaties vervagen de grenzen tussen heden, verleden en toekomst echter zodanig dat historici een belangrijke rol kunnen spelen. Op basis van etnografisch veldwerk in Peru en Guatemala proberen we in dit artikel aan te tonen dat historische wonden kunnen samengaan met een veelheid aan conflictueuze herinneringen en visies op het verleden. Enkel door het scheppen van ruimte en erkenning voor deze herinneringspluraliteit kan er een weg zijn van gewapend conflict naar democratie. Een goed begrip van historische tijd en de manier waarop een pijnlijk verleden al dan niet herinnerd wordt, is volgens ons dan ook essentieel om de transitie naar een democratische samenleving te doen slagen.

Door aan te tonen wat historici kunnen bijdragen aan het transitional justice-veld hopen wij dat toekomstig onderzoek naar de omgang met een gewelddadig verleden de feitelijke waarheid kan overstijgen en intellectuele contexten creëert die maatschappelijk relevant zijn.

Collage op basis van het originele archiefstuk *Death Squad Dossier* (Militair Dagboek of *Diario Militar*). Dit document dat drie jaar na de Guatemalteekse Vredesakkoorden boven water kwam, bevat gedetailleerde informatie over de gedwongen verdwijningen van 183 personen tussen 1983 en 1985.

Omgaan met een gewelddadig verleden

Naast adembenemende Inca- en Mayaruïnes verbergen Peru en Guatemala ook een minder glorieus en meer recent verleden. Amper drie decennia geleden werden beide landen verscheurd door een wreed burgerconflict. Het geweld sloeg diepe wonden die de landen vandaag nog steeds likken in een moeizaam verwerkingsproces. Momenteel voeren forensisch antropologen opgravingen uit van clandestiene massagraven die tijdens de burgeroorlogen gevuld zijn geraakt met de stoffelijke resten van vele slachtoffers.

Niet alleen Guatemala en Peru zoeken vandaag een manier om met hun pijnlijke verleden om te gaan. Heel wat landen in Latijns-Amerika, waaronder Chili, Argentinië en Brazilië, kregen eind 20e eeuw te maken met autoritaire regimes en systematisch gebruik van geweld, repressie en gedwongen verdwijning. Over heel de wereld worden landen geconfronteerd met de wederopbouw van hun door oorlog verscheurde samenleving. De omvang van de wreedheden was vaak zodanig groot dat pogingen om vrede te bewerkstelligen vandaag onvermijdelijk samengaan met de roep om waarheid, reparatie en gerechtigheid.¹ Deze zoektocht was tot voor kort vooral het veld van juristen. Maar wat kan de historicus aan dit debat bijdragen?

Toen wij vijf jaar geleden aan onze opleiding geschiedenis begonnen, was dat niet zozeer met de motivatie om door boekenwijsheid onze kennis over vroegere tijden uit te breiden. Wij kozen de studie eerder in de hoop een beter inzicht te verwerven in de complexe 21e-eeuwse wereld en om de fascinerende interactie tussen heden en verleden te kunnen bevatten. Het is precies dat spanningsveld dat aan bod komt in het bredere onderzoek naar de rol van geschiedenis en herinnering na gewelddadig conflict. Waarom voelen zo veel slachtoffers en nabestaanden van burgeroorlog en repressie zich bedolven onder het puin van de geschiedenis? Hoe kan een pijnlijk verleden als een kwade geest blijven ronddwalen? Het antwoord is verre van eenduidig en valt niet louter uit literatuur- of archiefonderzoek af te leiden. Wij kozen er dan ook voor om zelf op het terrein te gaan. Het etnografisch veldwerk dat wij in Peru en Guatemala konden verrichten, gaf ons de kans om het onderwerp waar we ons al een paar jaar in verdiepen, van dichtbij te ervaren. Op basis van mondelinge bronnen en participatieve observatie², aangevuld met literatuuronderzoek, hebben wij geprobeerd de naoorlogse realiteit van beide landen beter te begrijpen. Door ons veldwerk hebben wij besloten dat een goed begrip van historische tijd en van de manier waarop een pijnlijk verleden al dan niet herinnerd wordt, essentieel is om de transitie naar een democratische samenleving te doen slagen. Historici mogen dan ook niet langer aan de zijlijn blijven staan en kunnen een belangrijke rol spelen in dit maatschappelijk debat dat een reële impact heeft op het leven en de toekomst van heel wat mensen.

Twee landen verscheurd door burgeroorlog

Toen de maoïstische guerrilla Sendero Luminoso in 1980 een gewelddadige guerrilla-oorlog begon in de Peruaanse Andes, geraakte het land verweekeld in een spiraal van geweld die tot 2000 zou duren. Van 2001 tot en met 2003 onderzocht de Peruaanse waarheidscommissie de feiten op basis van ongeveer 16.000 getuigenissen verzameld tijdens hoorzittingen. De balans van 69.280 slachtoffers verpletterde alle eerdere schattingen. 75 procent van de slachtoffers sprak het inheemse Quechua als moedertaal. Zo'n 40 procent van de slachtoffers viel in het rurale departement Ayacucho, hoog in het centrale Andesgebergte en ver buiten het gezichtsveld van de regeringsleiders in Lima.³ Socio-economische klasse, etniciteit en geografie speelden duidelijk een rol tijdens het geweld.⁴

Ook in Guatemala identificeerde de officiële waarheidscommissie van de Verenigde Naties (CEH) in 1999 drie hoofdoorzaken voor de burgeroorlog die het land decennialang in zijn greep hield: politieke onderdrukking, economische exploitatie en cultureel-rationale discriminatie.⁵ Deze drie factoren zorgden voor een explosieve situatie waarvan de wortels in de Spaanse kolonie liggen en die in 1944 tot een eerste volksopstand leidde. De nationale elite wou haar privileges echter niet opgeven. Inheemse boeren, arbeiders, vakbondsleden of studenten: iedereen die zich vanaf toen engageerde in de strijd om gelijke rechten werd genadeloos vervolgd als een 'gevaarlijke communist'.⁶ Er volgden 36 jaren van verscheurend burgerconflict waarbij 200.000 mensen het leven lieten. Het dictatoriale bewind van generaal Efraín Ríos Montt werd tijdens de jaren 1980 het hoogtepunt van het conflict en mondde uit in een genocide op de Maya-bevolking.⁷

Op zoek naar de 'gepaste' omgang met het verleden

De 'gepaste' omgang met het verleden is een van de grote politieke vraagstukken van onze tijd en heeft vaak rechtstreekse gevolgen voor het heden.⁸ Met het oog op deze relatief recente problematiek is er de laatste drie decennia een grote verscheidenheid aan mechanismen ontwikkeld met als doel de transitie naar een democratische samenleving te bevorderen.⁹ De zoektocht naar waarheid, gerechtigheid en reconciliatie kan verschillende vormen aannemen: criminele berechting, waarheidscommissies, amnestie, reparatieprogramma's maar ook niet-juridische en symbolische strategieën zoals het oprichten van herdenkingsmonumenten. We kunnen al deze mechanismen samenbrengen onder de noemer *transitional justice*.

Transitional justice werd tot nu toe vooral bestudeerd vanuit juridisch en politiek oogpunt. Historici bleven veelal aan de zijlijn staan in de zoektocht naar waarheid en gerechtigheid. In postconflictsituaties vervagen de grenzen tussen heden, verleden en toekomst echter zodanig dat historici een belangrijke rol kunnen spelen in het begrijpen van hoe mensen omgaan met een gewelddadig verleden. De recente aandacht voor historisch onrecht dwingt geschiedkundigen om niet alleen bezig te zijn met de feitelijke waarheid, maar ook te reflecteren over wat de maatschappelijke implicaties kunnen zijn van een pijnlijk verleden dat maar niet voorbij lijkt te gaan.

'Alles gaat voorbij, behalve het verleden'¹⁰

De vernieuwde aandacht bij historici voor de manier waarop mensen met het verleden omgaan en er betekenis aan geven, zorgt ervoor dat we vandaag nieuwe disciplines zien ontluiken binnen de geschiedfilosofie. Een fundamenteel nieuwe richting is bijvoorbeeld wat we de *memory-studies* noemen, die focussen op geschiedenis, herinnering en tijdsbeleving. Historici uit dit veld bestuderen hoe het verleden het heden vorm geeft en op haar beurt gevormd wordt door hedendaagse percepties. In deze discipline komen thema's aan bod zoals historische representatie, narratieven, mondelinge geschiedenis, identiteit en het politiek gebruik van geschiedenis. Door de groeiende aandacht voor historisch onrecht wereldwijd worden geschiedkundigen bovendien gedwongen om dieper na te denken over niet-westerse visies op het verleden en over tijdsbeleving in postconflictsituaties.¹¹

William Faulkner schreef: *'The past is never dead. It's not even past.'*¹² Ondanks het feit dat de Peruaanse en Guatemalteekse burgeroorlogen officieel 'voorbij' werden verklaard, zijn de wonden van vele slachtoffers nog vers. Herinneringen aan de *desaparecidos*¹³, moord, honger en foltering houden een groot deel van de slachtoffers en nabestaanden gegijzeld in het verleden. Dipesh Chakrabarty spreekt in dat geval van *historical wounds*.¹⁴ Het moderne westerse denken is echter nog vooral gefundeerd op het idee dat het verleden afwezig of veraf is. De recente opkomst van het *presence*-idee in geschiedfilosofische publicaties gaat echter tegen deze visie in. Dit concept impliceert continuïteit tussen heden, verleden en toekomst zonder de vooronderstelling dat dit drie gescheiden hoofdstukken zijn en dat tijd lineair en onomkeerbaar is. Ook de historicus en filosoof Robin George Collingwood vertelt hoe het verleden als een soort van residu kan achterblijven in het heden: *'The past is not merely the precondition of the present but a condition of it.'*¹⁵ Wij zijn ervan overtuigd dat historici door het toepassen van dit geschiedfilosofisch idee in het onderzoeksveld van *transitional justice* vernieuwende en nuttige inzichten naar voor kunnen brengen en een cruciale rol kunnen en moeten spelen in dit maatschappelijk debat.

Top-down of bottom-up?

In het internationale discours omtrent *transitional justice* staat verzoening centraal en wordt het doel voorgesteld als een harmonische consensus: de samenleving kan pas verder als er één gezamenlijke omgang met het verleden wordt gevonden en toegepast. De realiteit toont echter een veelheid aan conflictueuze herinneringen en visies op wat er gebeurd is.¹⁶ Tijdens ons veldwerk stelden we vast dat de omgang met historisch onrecht heel lokaal en cultureel specifiek is, zeker na conflicten gekenmerkt door een uitgesproken etnische en socio-economische breuklijn. Dit stelt het onderzoeksveld omtrent *transitional justice* voor grote uitdagingen. *Transitional justice* omvat dan ook veel meer dan gerechtigheid in de juridische zin van het woord. Het gaat om persoonlijke en publieke waarheid; om individuele, collectieve, economische en symbolische reparatie; om de diversiteit aan herinneringen en de manier waarop ze gedragen worden; om het recht op vrijheid van geheugen.¹⁷

Cobán (Guatemala), 29 mei 2012: in massagraf nummer 16 onthullen forensisch antropologen tientallen vastgebonden en geblinddoekte menselijke resten. Foto © James Rodriguez

Guatemala City, 12 augustus 2010: forensisch antropoloog Juan Orozco reinigt de overblijfselen die zijn opgegraven in het kerkhof van La Verbena. Achter hem hangt een spandoek met de namen en gezichten van mensen die tijdens het conflict verdwenen zijn en wiens lichamen men nu hoopt terug te vinden. In totaal zijn er zo'n 45.000 mensen verdwenen tijdens het conflict. Foto © James Rodriguez

Lieselotte Viaene wijst in haar doctoraat op het feit dat het academisch onderzoek omtrent *transitional justice* vooral toegespitst is op het internationale en nationale niveau. Hoewel de academische wereld slachtofferparticipatie tegenwoordig steeds noodzakelijker acht en steeds meer overtuigd is van het belang van culturele en lokale particulariteit, zien we dat praktische beleidsaanbevelingen (voor het installeren van reparatieprogramma's, waarheidscommissies, tribunalen, ...) nog maar zelden op lokale participatie zijn gebaseerd.¹⁸ Het gevolg is dat er weinig rekening gehouden wordt met het feit dat niet iedereen op dezelfde manier met het verleden omgaat. Op die manier blijft *transitional justice* een algemene en abstracte discipline, gestoeld op *top-down*principes.¹⁹ Het is tijd dat nu ook historici hun stem laten horen in het internationaal discours en doordringen tot het beleidsniveau. Zij zijn namelijk in staat een cruciaal aspect van die lokale verankering verder te belichten, namelijk de specifieke manier waarop mensen met een gewelddadig verleden omgaan en zich bepaalde gebeurtenissen al dan niet bewust willen herinneren.

Herinneringsdiversiteit

De grote uitdaging waar het onderzoeksveld omtrent *transitional justice* vandaag voor staat, is er dus een van lokale en culturele diversiteit en van herinneringspluraliteit.²⁰ Chakrabarty brengt zijn notie *historical wounds* in verband met Mark C. Taylor's *politics of recognition* en stelt dat structurele miskennis van culturele diversiteit kan leiden tot ernstige historische wonden door de identiteit van de slachtoffers te ontkennen en ze op te zadelen met een verlamdend zelfbeeld.²¹ In lijn met de

Ayacucho 2012: familieleden van vermiste personen proberen na de opgravingen hun dierbaren te identificeren aan de hand van kleren en voorwerpen die gevonden werden in de graven. Men spreekt doorgaans van 15.000 vermisten. Foto: Eva Willems

bevindingen van Chakrabarty en Taylor stellen wij dat het scheppen van ruimte en erkenning voor de diversiteit aan herinneringen die de multiculturele Peruaanse en Guatemalteekse samenleving kenmerkt, essentieel is om een samenleving op weg te helpen van gewapend conflict naar democratie. Herinnering is immers een fundamentele factor in identiteitsvorming.²² Het overgangsproces naar een samenleving die een manier gevonden heeft om met haar gewelddadige verleden om te gaan, kan immers pas effectief worden als de veelheid van actoren zich kan identificeren met het discours en de mechanismen die dat proces beheersen. Een exclusieve herinneringspolitiek kan daarom geen historische wonden helen, maar integendeel zelfs nieuwe wonden creëren.

Elke sociale actor heeft zijn of haar eigen geschiedenis en daarom ook zijn of haar eigen interpretatie van de begrippen gerechtigheid en reparatie.²³ Het verleden is multi-interpretabel en de historische waarheid daarom zelden eenduidig. Het scheppen van ruimte en erkenning voor deze herinneringspluraliteit mag echter in geen geval straffeloosheid legitimeren. Huidig Guatemalteeks president en ex-militair Otto Pérez Molina ontkent bv. dat er tijdens het intern gewapend conflict een genocide heeft plaatsgevonden op de Maya-bevolking.²⁴ Dergelijke interpretatie van het verleden verwerpen wij op basis van overvloedig historisch bewijsmateriaal en kan volgens ons dan ook geen ruimte krijgen binnen het pleidooi voor herinneringspluraliteit.

Verwond door het verleden: herinneren en vergeten in Peru

Het reparatieprogramma van de Peruaanse staat voor slachtoffers komt maar moeizaam van de grond en is duidelijk geen prioriteit voor de regering van president Humala, noch van zijn voorgangers. De strijd om *transitional justice* in Peru wordt dan ook vooral gevoerd door ngo's. Tijdens het veldwerk dat voor dit onderzoek gevoerd werd in Ayacucho (2012), rees echter de indruk dat een deel van de slachtoffers herinneringsmoe is en het verleden wil laten rusten.

Chris Lorenz wijst erop dat de obsessie om alles uit het verleden bij te houden karakteristiek is voor de zgn. *memory boom* in de historiografie. Het verleden is erfgoed: een kostbare erfenis die gekoesterd moet worden.²⁵ Als het gaat over geschiedenis en herinnering na gewelddadig conflict, verandert echter het motief om te herinneren: het verleden mag niet vergeten worden opdat het zich niet zou herhalen en uit respect voor de slachtoffers. Wat echter als de slachtoffers zelf willen vergeten? In zijn *Code of Ethics for Historians* stelt Antoon De Baets dat: *'The right to have memories implies the right not to be forced by others to have specific memories. No duty to remember can be imposed on others.'*²⁶

John Torpey stelt dat de tijdsperceptie van de meeste mensen gestoeld is op een balans tussen verleden, heden en toekomst. Dit evenwicht zorgt ervoor dat negatieve herinneringen na verloop van tijd een plaats krijgen en geen noemenswaardig obstakel vormen op de weg naar de toekomst.²⁷ Onverwachte gebeurtenissen die buiten het waardepatroon van de samenleving plaatsvinden, kunnen echter een ingrijpende invloed hebben op hoe mensen tijd beleven. Postconflictsamenlevingen die het slachtoffer werden van historisch onrecht worden dan ook gekenmerkt door een andere tijdsperceptie dan die van een lineaire en onomkeerbare tijd. De trauma's die zich op allerlei manieren manifesteren, zorgen voor de tegenwoordigheid (*presence*) van het verleden.²⁸

Zoals Elizabeth Jelin terecht opmerkt, is vergeten niet het tegenovergestelde van herinneren, maar is het net een vorm van herinnering.²⁹ De wil om te vergeten bij een bepaald deel van de slachtoffers vloeit voor een groot deel voort uit dit psychologische en zelfs fysieke gevoel verstikt te worden door herinneringen. Chakrabarty's omschrijving van *historical wounds* kan hier begrepen worden in de letterlijke betekenis: welke wonden veroorzaken de gewelddadige geschiedenis en de herinnering eraan en op welke manier beïnvloeden ze de tijdsperceptie van de slachtoffers?³⁰ In het bijzonder in sterk spirituele samenlevingen zoals die van de Quecha-bevolking in Peru, wordt het onderscheiden van fysieke en mentale pijn moeilijk. Het instorten van sociale relaties en het heersende verdriet geraken verweven met een algemeen gevoel van onbehagen en ziekte. Het lichaam wordt drager van de traumatische herinneringen die als parasieten onder de huid van de slachtoffers gekropen zijn. Het gewelddadige verleden wordt een ziekteverwekker die het ontwikkelen van toekomstperspectieven in de weg staat.³¹ Toen Kimberly Theidon in 1997 onderzoek deed naar de voorzieningen voor gezondheidszorg op het platteland, vroeg ze aan een groep vrouwen welke hulp het meest dringend was. Het antwoord luidde: 'Wat we het meest nodig hebben zijn pillen om te vergeten.'³²

'Er verschenen nieuwe ziektes die we niet konden genezen'. Vaak waren dit trauma- en stressgerelateerde ziektes. (uit: Gilberto JIMENEZ, *Chungui. Violencia y trazos de memoria*, 2005, p. 307)

De erfenis van 36 jaar verscheurend burgerconflict in Guatemala

Dat het vinden van 'verdwenen' familieleden cruciaal is om een gewelddadig verleden achter zich te kunnen laten, weten ook de forensisch antropologen in Guatemala maar al te goed. In de Centraal-Amerikaanse hooglanden worden de herinneringen aan de genocide nu al een tiental jaar letterlijk bovengehaald. Clandestiene massagraven die tijdens de burgeroorlog gevuld zijn geraakt met de stoffelijke resten van vele slachtoffers, worden langzaam maar zeker één voor één blootgelegd.⁴¹

Ook de Guatemalteekse samenleving werd het slachtoffer van historisch onrecht en wordt daarom gekenmerkt door een andere tijdsperceptie dan die van een lineaire en onomkeerbare tijd. De tegenwoordigheid van het verleden zorgt er net als in Peru voor dat er na het conflict verschillende herinneringsbewegingen ontstonden. Eén daarvan is het stedelijke jongerencollectief H.I.J.O.S. Guatemala.⁴² H.I.J.O.S. bestaat uit de zonen en dochters van *desaparecidos*. De meesten onder hen verloren hun moeder, vader of beiden tijdens de burgeroorlog. Uit interviews tijdens veldwerk in Guatemala-Stad (2012) is gebleken dat deze jongeren hun pijnlijke verleden koste wat kost willen herinneren, dit in tegenstelling tot het eerder aangehaalde Peruaanse voorbeeld.⁴³ H.I.J.O.S. is vooral actief in de hoofdstad en is bekend om zijn *empapeladas*, posters met de gezichten van de *desaparecidos*, die illegaal worden aangeplakt op gevels en muren. Daarnaast brengen de *hijos* ook graffiti aan in de vorm van politieke slogans. Al deze acties gebeuren ter herinnering aan de sociale strijd van hun vermoorde ouders.

H.I.J.O.S. verzet zich tegen de exclusieve herinneringspolitiek van de heersende klasse die de burgeroorlog beschouwt als een afgesloten hoofdstuk dat men niet meer moet oprakelen. De voornaamste daders van het conflict bewerkstelligen namelijk bewust een breuk tussen heden en verleden om de voortdurende straffeloosheid met betrekking tot de burgeroorlog te rechtvaardigen. Het officieel voorbij verklaren van het conflict (en daarmee van zijn historische wortels) is een bewuste politiek om te voorkomen dat gelijkaardige vormen van sociaal protest vandaag opnieuw de kop opsteken en ontevreden burgers zich door het verleden laten inspireren.⁴⁴ De recente komst van de internationale mijnbedrijven die de inheemse bevolking van haar grond jagen, roept immers sporen uit het verleden op.

De leden van H.I.J.O.S. zien zichzelf in de eerste plaats als sociale activisten en pas daarna als eventuele slachtoffers van het conflict. Hun wil om te herinneren vloeit voort uit de overtuiging dat het conflict nog lang niet is afgelopen en deel uitmaakt van een historische volksstrijd om gelijke rechten, waardige arbeidsomstandigheden en eerlijke landverdeling. In hun discours komt het levende verleden naar voor in de vorm van hun voorouders, die dankzij de 'sociale erfenis' die zij hebben nagelaten nog steeds aanwezig blijken te zijn. Het jongerencollectief probeert daarom vooral het geheugen van de volksstrijd te recupereren, een geschiedenis die door de staat ontkend wordt. Volgens H.I.J.O.S. bezondigen ook vele ngo's zich hieraan, door de constructie van een mensenrechtenmodel dat vooral de herinnering aan de vele slachtoffers promoot. De jongeren weigeren dit als deel van hun identiteit te beschouwen en stellen daarom een alternatief geheugen voor, 'een geheugen

Herinneren wordt dus door slachtoffers vaak als pijnlijk ervaren en de strijd om waarheid, gerechtigheid, reparatie, exhumatie of reconciliatie vraagt een constante en rechtstreekse confrontatie met het verleden. Het weinige dat die strijd in de voorbije decennia heeft opgeleverd, sterkt sommige slachtoffers in de overtuiging dat het beter is om te vergeten.³³ Ook de complexe slachtoffer-daderrelaties en de pragmatische noodzaak tot verzoening in de dorpsgemeenschappen stimuleren het gevoel dat de confrontatie met het verleden wonden openrijt in plaats van heelt. Herinneren in stilte of vergeten is de gemakkelijkste manier om de confrontatie met het onderwerp uit de weg te gaan.³⁴ De uitspraak 'we zijn alles al vergeten' is een leidmotief geworden bij slachtoffers op het platteland. Ze bevat echter ook de hoop op een selffulfilling prophecy: de wil om te vergeten heeft immers niet per se tot gevolg dat dit ook effectief lukt.³⁵ Het is echter duidelijk dat er binnen het hele pleidooi voor herinnering ruimte moet zijn voor positieve vormen van vergeten die slachtoffers van *the burden of history*³⁶ kunnen bevrijden.³⁷ De wil om zich te bevrijden van het verleden hangt immers sterk samen met het verlangen om te bouwen aan een toekomst. Het gevoel dat de toekomst hen werd afgenomen door het verleden is erg sterk bij slachtoffers in Peru.³⁸

Uiteraard zijn er ook slachtoffers die aangeven dat ze niet kunnen vergeten. Het is opvallend dat dit meestal familieleden van verdwenen personen zijn. De doden kan je begraven en vergeten.³⁹ Het vinden van het lichaam speelt een centrale rol in het rouwproces. Zolang het niet gevonden en begraven is, blijft ergens de hoop bestaan dat de verdwenen persoon op een dag levend zou kunnen opdagen. Een gelijkaardig verzet tegen *closure* (het 'afsluiten' van het verleden) is terug te vinden in andere gevallen waar sprake is van verdwijning op grote schaal, zoals bv. bij de Madres de Plaza de Mayo in Argentinië of in Guatemala.⁴⁰

Foto's van vermiste personen in het Museo de la Memoria in Ayacucho, 2012. Dit museum kwam tot stand op initiatief van de slachtofferorganisatie ANFASEP, die voornamelijk vrouwen en kinderen van vermiste of vermoorde personen verenigt. Foto: Eva Willems

Het logo van H.I.J.O.S. bevat de slogan 'De kiem hebben ze niet kapot gekregen. Wij zijn de rebellie'. Om op een uitdagende manier duidelijk te maken dat zij de strijd van hun ouders verderzetten, bevat het logo ook een tekening van een kind dat in een soldatenhelm plast. © H.I.J.O.S. Guatemala

van verzet'. Hun bedoeling is het legitimeren van de historische strijd van het Guatemalteekse volk, van de studenten, de boeren en de arbeiders. Ze willen zich op die manier inzetten in het gevecht om waarheid en historisch geheugen, voor de verdediging van het land van de inheemse gemeenschappen, en een poging doen om de 'georganiseerde vergetelheid' en straffeloosheid in het land te doorbreken.⁴⁵

Hun strijd om het verleden is dan ook meteen een strijd om een betere toekomst. We zien hier een parallel met het Peruaanse voorbeeld waar eveneens het idee naar voren kwam dat de toekomst kan worden afgenomen door het verleden. Ook historicus Tony Judt haalt in zijn werk geregeld het *back-to-the-future*-principe aan: het idee dat men zich op een bepaald verleden kan inspireren om een nieuwe toekomst te bouwen.

Historici laten van zich horen

Zoals blijkt uit het Peruaanse en Guatemalteekse voorbeeld, zijn herinneringen duidelijk niet louter de erfenis die vadertje tijd ons nalaat, 'It is the work of hands, hearts, and minds, sometimes tugging in different directions.'⁴⁶ Het woord *recordar*,

'herinneren' in het Spaans, komt van het latijnse *recordis* en betekent 'opnieuw langs het hart passeren'. Frans- of Engelstaligen leren niet toevallig iets vanbuiten, *par coeur* of *by hearth*. Het geheugen is een zeer dynamisch en persoonlijk gegeven dat niet los van emoties staat.⁴⁷ Ook de antropologe Victoria Sanford noemt het veldwerk rond historisch geheugen dat zij in Guatemala verrichtte 'excavations of the heart'.⁴⁸ En François Hartog wijst op de persoonlijke relatie die eenieder van ons met het verleden heeft: 'The past attracts more than history; the presence of the past, the evocation and the emotions win out over keeping a distance and mediation.'⁴⁹

Het is net die dynamiek tussen 'afstandelijke' geschiedenis en 'betrokken' herinnering die ervoor zorgt dat er verschillende interpretaties van het verleden bestaan. In wat volgt willen we zeer concreet aantonen wat historici kunnen bijdragen aan het *transitional justice*-veld. We halen vier inzichten aan, zowel vanuit de *memory-studies* als vanuit ons eigen veldwerk, die onmisbaar zijn als we de complexiteit en diversiteit van het onderzoeksveld willen vatten.

Mnemosyne, moeder van de geschiedenis

Als eerste punt willen we hier de bestaande – en volgens ons kunstmatige – tegenstelling tussen geschiedenis en herinnering aanhalen. Die tweedeling zorgt ervoor dat het historisch onderzoek naar de omgang met het verleden in postconflictsamenlevingen niet altijd serieus wordt genomen. Meestal wordt geschiedschrijving gezien als een academische en wetenschappelijke activiteit, los van het politiek gebruik dat eerder met herinnering geassocieerd wordt.⁵⁰ De geschiedenis wordt dan gezien als kritisch, verantwoordelijk en objectief. Daartegenover wordt het geheugen geplaatst dat subjectief, dynamisch en persoonlijk is en daarom ook een lager waarheidsgehalte zou bevatten. *Memory* krijgt binnen de academische wereld dus vaak een inferieure status toegewezen ten opzichte van *History*. De Griekse Mnemosyne, godin van het geheugen, is nochtans de moeder van alle muzen en dus ook van Clio.⁵¹

Wij geloven dan ook dat het waardevol kan zijn om geschiedenis en herinnering naast elkaar te plaatsen om verschillende houdingen ten opzichte van een gewelddadig verleden bloot te leggen. Zoals Walter Benjamin het zegt: herinnering is een medium dat ons toegang verleent tot het verleden. In onze pogingen om het verleden bloot te leggen, zijn alle instrumenten die ons daarbij kunnen helpen welkom.⁵² Het onderzoek naar (de omgang met) herinnering vraagt dan ook om een epistemologie waarbinnen de getuige, de sociale context, het geheugen en de herinnering erkend worden als waardevolle informanten die ons kunnen helpen om de feitelijke waarheid te overstijgen. Meer dan naar een feitelijke waarheid omtrent historische gebeurtenissen wordt er immers gezocht naar een waarheid omtrent de omgang met geschiedenis, in dit geval de omgang met geschiedenis en herinnering na gewelddadig conflict.

Een interdisciplinaire aanpak

‘En met welke documenten en archieven denken jullie dan te werken?’ was een vraag die ons meermaals gesteld werd bij het aanvatten van ons onderzoek. Tijdens de zoektocht naar de omgang met geschiedenis en herinnering staan echter niet alleen geschreven bronnen centraal. Als tweede element willen we hier dan ook pleiten voor een interdisciplinaire methodologie waar mogelijk en wenselijk. In ons onderzoek werd voornamelijk beroep gedaan op mondelinge bronnen en participatieve observatie, aangevuld met literatuuronderzoek. Wij zijn er dan ook van overtuigd dat het in dit onderzoeksveld moeilijk en niet altijd wenselijk is om geschiedenis, antropologie, filosofie en psychologie van elkaar te scheiden. Een belangrijke rol in het bestuderen van *transitional justice*-processen is bijvoorbeeld weggelegd voor culturele en juridische antropologen. Zij kunnen inheemse specificiteit identificeren en vertalen en zo waardevolle adviezen verlenen in verband met het incorporeren van lokale visies in *transitional justice*-programma's. Alleen door verschillende disciplines in de mate van het mogelijke te combineren, kan men de diversiteit die dit onderzoeksveld kenmerkt, blootleggen.⁵³

Beeld uit een herinneringsmars door Guatemala City, 30 juni 2011. De deelnemers zwaaien met rode vlaggen waar de gezichten van hun verdwenen familieleden op staan, en brengen graffiti aan op de muren met opschriften als: '¿Donde estan?' ('Waar zijn ze?'). Foto © James Rodriguez

Maart 2009: het jongerencollectief H.I.J.O.S. voert een postercampagne op Internationale Vrouwendag. Via artistieke projecten, bewustmakingsactiviteiten en politieke demonstraties zoeken zij waarheid en gerechtigheid en proberen zij de herinnering aan de sociale strijd van hun vermoorde ouders levend te houden. Op de muur staat in graffiti 'Memoria, verdad, justicia' (Herinnering, waarheid, gerechtigheid) geschreven. Foto © James Rodriguez

Hoe ver weg is het verleden?

Het onderzoeken van historische processen die nog bezig zijn brengt altijd spanningen en tegenstrijdigheden met zich mee. De positivistische opvatting dat afstand nemen in tijd en/of ruimte de wetenschappelijkheid van het onderzoek ten goede komt, leeft nog sterk. Zoals eerder gezegd is tijd in postconflictsituaties echter niet altijd lineair en onomkeerbaar. Het traumatische verleden keert in flarden terug naar de tegenwoordigheid.⁵⁴ Slachtoffers van zulke situaties voelen de 'hete adem van het verleden'⁵⁵ in hun nek en ervaren de terugkeer van dierbare overledenen in hun dromen.⁵⁶ Een goed begrip van historische tijd in postconflictsituaties is volgens ons dan ook een derde aandachtspunt in dit onderzoeksveld.

Fundamenteel binnen het onderzoek omtrent de herinnering van gewelddadig conflict is proberen begrijpen hoe historische afstand geconstrueerd, onderhandeld en gecontesteerd wordt. Hoe ver weg is het verleden? Wanneer is het verleden voorbij?⁵⁷ Philips pleit in zijn artikel *Rethinking historical distance: from doctrine to heuristic* voor het herinterpreteren van historische afstand. Die afstand heeft volgens hem niet enkel te maken met tijd, maar even goed met andere concepten die onze positie ten opzichte van het verleden bepalen zoals *maken, voelen, doen* en *begrijpen*.⁵⁸ Dit bredere inzicht in het begrip historische afstand kan nuttig zijn in het *transitional justice*-veld om de aan- of afwezigheid van het gewelddadige verleden in het heden te verklaren en niet langer krampachtig vast te houden aan het beeld van lineaire tijd. Berber Bevernage waarschuwt zelfs dat bepaalde *transitional*

Fototentoonstelling Yuyanapaq ('om te herinneren') in het nationaal museum in Lima, 2012.
Foto: Eva Willems

justice-mechanismen zoals bv. waarheidscommissies dreigen te mislukken zolang er geen goed begrip is van tijd.⁵⁹ Erkennen dat het verleden niet samen met de tijd voorbijgaat, is dus essentieel voor het optimaal functioneren van *transitional justice*.

Het belang van culturele contexten

Tot slot is ook het in acht nemen van lokale culturele contexten een onmisbaar aspect als we de complexiteit van het onderzoeksveld omtrent *transitional justice* willen vatten. De nood groeit om meer naar het basisniveau van *transitional justice* te kijken en concreet na te gaan welke strategieën, op welke plaats en in welke context het meest effectief zijn voor de slachtoffers. Hierbij is het bestuderen van het lokale niveau met zijn specifieke culturele context onvermijdelijk. Het is immers bij de slachtoffers zelf dat het best gespeeld kan worden naar het verloop van het transitieproces.⁶⁰

Op basis van ons veldwerk in Peru en Guatemala hebben we proberen aan te tonen dat historische wonden kunnen samengaan met een veelheid aan conflictueuze herinneringen en visies op het verleden. Enkel door het scheppen van ruimte en erkenning voor deze herinneringspluraliteit kan er een weg zijn van gewapend conflict naar democratie. Wij zijn er dan ook van overtuigd dat comparatief en etnografisch onderzoek een meerwaarde en zelfs een noodzaak is binnen het onderzoek naar de omgang met geschiedenis en herinnering na gewelddadig conflict.

Als geschiedenis mee de wereld maakt, dan hebben historici een belangrijke sociale en politieke rol te vervullen. Door aan te tonen wat historici kunnen bijdragen aan het *transitional justice*-veld hopen wij dat toekomstig onderzoek naar de omgang met een gewelddadig verleden de feitelijke waarheid kan overstijgen en intellectuele contexten creëert die maatschappelijk relevant zijn.⁶¹

Dit artikel is gebaseerd op de scripties van Tessa BOEYKENS, *Todo Vuelve. Tijd en historiciteitspolitiek in naoorlogs Guatemala* en van Eva WILLEMS, *Het helen van historische wonden: slachtofferperspectieven in post-conflict Peru (1980-2012)*. Beiden werken nu aan een doctoraat dat deel uitmaakt van een comparatief onderzoeksproject rond de rol van historici bij *transitional justice*. Promotor van de scripties en de doctoraten is prof dr. Berber Bevernage.

Bronnen van de foto's op:

p.4 <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/guatemala/>

p.9 links (<http://mimundo.photoshelter.com/gallery-image/2012-05-Coban-Military-Garrison-Exhumation/G0000R54rkPqOD-Bg/I0000514l6974eRI/C00000pEEvCXaw-bM>, geraadpleegd op 13/10/2013)

p.9 rechts (<http://mimundo.photoshelter.com/gallery-image/Exhumations-at-La-Verbena-Cemetery/G0000yMkwxnOdp9c/I0000KK6TpmpePbQ/C00000pEEvCXaw-bM>, geraadpleegd op 13/10/2013)

p.15 (<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=105049049560455&set=a.105049042893789.9289.100001660819535&type=3&theater>, geraadpleegd op 13/10/2013)

p.17 links (<http://www.mimundo.org/2011/07/04/march-for-remembrance-2011-genocide-the-people-will-judge-you/>, geraadpleegd op 13/10/2013)

p.17 rechts (http://mimundo.photoshelter.com/gallery-image/2009-03-HIJOS-Public-Poster-Campaign/G0000koAOy0HGRVY/I0000Nho9nYuzb1o/C0000Rfiv_VNrQ_A, geraadpleegd op 13/10/2013)

- 1** Craig KAUFFMAN, *Transitional Justice in Guatemala: Linking the Past and the Future*. In: <http://www6.miami.edu/maia/isas05/papers/craig_kauffman.pdf>, geraadpleegd op 15/11/2010.
- 2** Participatieve observatie is een antropologische onderzoeksmethode waarbij de onderzoeker de leefwereld van het subject observeert en onderzoekt door eraan deel te nemen.
- 3** CVR, *Informe final*, Lima, 2003.
- 4** Kimberly THEIDON, *Entre prójimos. El conflicto armado interno y la política de la reconciliación en el Perú*, IEP Instituto de Estudios Peruanos, Lima, 2004, p. 19.
- 5** CEH, *Guatemala Memoria del Silencio, Conclusiones*. In: <<http://shr.aas.org/guatemala/ceh/report/spanish/concl.html>>, geraadpleegd op 02/08/2012.
- 6** JOHN TORPEY, *The Pursuit of the Past. A Polemical Perspective*. In: Peter SEIXAS, *Theorizing Historical Consciousness*, Toronto, 2004, p. 242.
- 7** Craig KAUFFMAN, *Transitional Justice in Guatemala: Linking the Past and the Future*. In: <http://www6.miami.edu/maia/isas05/papers/craig_kauffman.pdf>, geraadpleegd op 15/11/2010.
- 8** Berber BEVERNAGE, *Geschiedenis en herinnering na gewelddadig conflict en historisch onrecht*. In: <<http://www.ugent.be/lw/geschiedenis/nl/onderwijs/documenten/bachelorpaper-2010-2011.pdf>>, geraadpleegd op 21/07/2011.

- 9 Louis BICKFORD, Unofficial Truth Projects. In: *Human Rights Quarterly*, 29(2007)4, p. 995.
- 10 Luc HUYSE, *Alles gaat voorbij, behalve het verleden*, Leuven, Van Halewyck, 2006, 205 pp.
- 11 International Network for Theory of History, *Call for papers*. In: <http://www.inth.ugent.be/?page_id=1193>, geraadpleegd op 23/05/2013.
- 12 Alexandra BARAHONA DE BRITO, Carmen GONZÁLEZ-ENRIQUEZ en Paloma AGUILAR, *The politics of memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 160.
- 13 Deze term, letterlijk ‘verdwenen personen’, werd voor het eerst gebruikt in Argentinië om de slachtoffers van gedwongen verdwijningen tijdens de dictatuur aan te duiden.
- 14 Dipesh CHAKRABARTY, History and the Politics of Recognition. In: Keith JENKINS, Sue MORGAN, and Alun MUNSLOW (eds.), *Manifestos for History*, New York, 2007, pp. 77-78.
- 15 Berber BEVERNAGE, Time, Presence, and Historical Injustice. In: *History and Theory*, 47(2008)2, pp. 12-13.
- 16 María Eugenia ULFE, Hablar de memoria es hablar de visibilidad. In: <<http://lamula.pe/2011/07/04/maria-eugenia-ulfe-hablar-de-memoria-es-hablar-de-visibilidad/jimenard>>, geraadpleegd op 23/06/2012.
- 17 Lieselotte VIAENE, *Voices from the shadows. The role of cultural contexts in transitional justice processes*, Gent: Ghent University, 2011, p. 1.
- 18 Lieselotte VIAENE en EVA BREMS, Transitional Justice and Cultural Contexts: Learning from the Universality Debate. In: *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 28(2010)2, p. 204.
- 19 Lieselotte VIAENE, *Voices from the shadows*. [...], p. 13.
- 20 Lieselotte VIAENE en Eva BREMS, *Transitional Justice and Cultural Contexts* [...], pp. 200-208.
- 21 Dipesh CHAKRABARTY, History and the Politics of Recognition. [...], pp. 77-78.
- 22 Interview met Felix Reátegui, Lima (Peru), 05/03/2012.
- 23 Lieselotte VIAENE, Dealing with the legacy of gross human rights violations in Guatemala. In: *The International Journal of Transitional Justice*, (2010), p. 2.; Luc HUYSE, Introduction: tradition-based approaches in peacemaking. In : Luc HUYSE & Mark SALTER, *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences*, 2009, p. 3.
- 24 Martin RODRÍGUEZ PELLECCER, Quiero que alguien me demuestre que hubo genocidio. In: <<http://plazapublica.com.gt/content/quiero-que-alguien-me-demuestre-que-hubo-genocidio>>, geraadpleegd op 18/07/2012.
- 25 Chris LORENZ, Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past. In: Karin TILMANS (e.a.), *Performing the past*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, p. 86.
- 26 Antoon DE BAETS, Code of Ethics for Historians (proposal). In: Antoon DE BAETS, *Responsible History*, New York/Oxford: Berghahn Books, 2009, p. 195.
- 27 John TORPEY, The Pursuit of the Past: A Polemical Perspective. In: Peter SEIXAS, *Theorizing Historical Consciousness*, Toronto, 2004, p. 240.
- 28 Chris LORENZ, Unstuck in time [...], p. 84.
- 29 Elizabeth JELIN, Exclusión, memorias y luchas políticas. In: Daniel MATO, *Cultura, política y sociedad Perspectivas latinoamericanas*, CLACSO, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Ciudad Autónoma de Buenos Aires, Argentina, 2005, p. 100.
- 30 Dipesh CHAKRABARTY, History and the politics of recognition [...], p. 78.
- 31 Kimberly THEIDON, *Entre prójimos* [...], p. 58.
- 32 ‘Lo que más necesitamos son pastillas para olvidar.’ Kimberly Theidon, *Entre prójimos*. [...], p. 67.
- 33 Interview met Doris Caqui, Lima (Peru), 29/02/2012.
- 34 Interview met Heeder Soto, Huamanga (Peru), 28/03/2012.
- 35 Kimberly THEIDON, *Entre prójimos* [...] p. 67.
- 36 Hayden V. WHITE, The Burden of History. In: *History and Theory*, 5(1966)2, pp. 111-134.
- 37 Kimberly THEIDON, *Entre prójimos* [...], p. 67.
- 38 Originele transcriptie: ‘Como era chiquita [mi hermana] le han chocado estas problemas bastante, se ha quedado traumada, entonces como estaba cruzando al superior, no capta. Le duele bastante su cerebro, su cabeza siente bastante. Por ese motivo no estudia y sin trabajo está hasta ahora. [...] cuando estaba vivo mi papa, estaríamos bien, felices, yo también estaría trabajando algo profesional, mayor trabajo tendríamos.’ Interview met Señora Jesusa, Hualla (Peru), 16/03/2012.
- 39 Arianna CECCONI, Parecía todo un sueño. In: *Revista Argumentos*, 2(2008)3, s.p. In: <http://www.revistargumentos.org.pe/parecia_todo_un_sueno_.html>, geraadpleegd op 17/07/2012.
- 40 Over de Madres de Plaza de Mayo zie: Berber BEVERNAGE en Koen AERTS, Haunting Pasts. Time and Historicity as Constructed by the Argentine Madres de Plaza de Mayo and Radical Flemish Nationalists. In: *Social History*, 34(2009)4, pp. 391-408.
- 41 Steven HOELSCHER, Angels of memory: photography and haunting in Guatemala City. In: *GeoJournal*, 73(2008)4, p. 202.
- 42 H.I.J.O.S. staat voor Zonen en Dochters voor Identiteit en Gerechtigheid Tegen Vergetelheid en Stilte. Het woord *hijos* betekent in het Nederlands kinderen.
- 43 Door een Peruaans met een Guatemalteeks voorbeeld te vergelijken, willen wij geenszins de indruk wekken dat het herinneringslandschap voor elk van deze landen homogeen is en gekenmerkt wordt door een uniforme wil tot respectievelijk vergeten of herinneren.
- 44 Tessa BOEYKENS, *Todo Vuelve. Tijd en historiciteitspolitiek in naoorlogs Guatemala*, masterscriptie, UGent, 2012, 126 pp.
- 45 Groepsinterview met H.I.J.O.S. Guatemala, 24/03/2012, Ciudad de Guatemala (Guatemala).
- 46 Mark Salber PHILLIPS, Rethinking historical distance: from doctrine to heuristic. In: *History and Theory*, 50(2011)4, p. 14.
- 47 Opname live-uitzending Radio Guerrilla, *La memoria en disputa*, 22/02/2012, Ciudad de Guatemala (Guatemala). Originele transcriptie: ‘Volver a pasar por el corazón’.
- 48 Victoria SANFORD en Asale ANGEL-AJANI (eds.), *Engaged Observer. Anthropology, Advocacy and Activism*. Londen: Rutgers University Press, 2006, p. 19.
- 49 François HARTOG, Time and Heritage. In: *Museum International*, 57(2005)3, p. 16.
- 50 Jan ART e.a., Geschiedenis is meer dan herinneren. In: <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=GM6N9VMK>>, geraadpleegd op 17/05/2012.
- 51 Notities tijdens het vak Publieksgeschiedenis gedoceerd door prof. dr. Gita Deneckere en prof. dr. Bruno De Wever, 29/09/2011, Universiteit Gent.
- 52 Walter BENJAMIN in: M. P. BULLOCK, M. W. JENNINGS (e.a.) (eds.), *Selected Writings* vol. 2, part 2 (1931-1934), Ibizan Sequence, 1932, Belknap Press of Harvard University Press, 2005, p. 576.
- 53 Lieselotte VIAENE, *Voices from the shadows* [...], p. 7.
- 54 Chris LORENZ, Unstuck in time [...], p. 83.
- 55 Berber BEVERNAGE, De hete adem van het verleden. Over het verleden dat niet voorbij wil gaan en het ‘presence’-debat in de geschiedfilosofie. In: *BEG-CHTP*, (2007)18, pp. 183-198.
- 56 Arianna CECCONI, Dreams, memory and war: an ethnography of night on the Peruvian Andes. In: *The Journal of Latin American and Caribbean Anthropology*, 16(2011)2, passim.
- 57 Berber BEVERNAGE, History, memory and politics of time in transitional justice. In: Conferentie *Transitional Justice in Europe: the historical perspective (1945-2000)*, Cegesoma, 11/01/2012.
- 58 Mark Salber PHILLIPS, Rethinking historical distance: from doctrine to heuristic. In: *History and Theory*, Theme Issue 50 (December 2011), pp. 11-23.
- 59 Berber BEVERNAGE, *History, memory and politics of time in transitional justice*, s.p.
- 60 Lieselotte VIAENE, *Voices from the shadows* [...], p. 13.
- 61 Victoria SANFORD en Asale ANGEL-AJANI (eds.), *Engaged Observer. Anthropology, Advocacy and Activism*, Londen: Rutgers University Press, 2006, p. 7.